

El concepte de llengua i la història de la llengua catalana

JOAN MASCARÓ *CLT, Universitat Autònoma de Barcelona*

RESUM: S'examinen dues idees lingüístiques, especialment dins de la lingüística romànica: que les llengües neixen, és a dir, hi ha un punt de transició entre dues llengües successives, i que hi ha diferències qualitatives entre llengües, en el sentit que unes són "millors" que les altres.

PARAULES CLAU: història de la llengua, idees lingüístiques, canvi lingüístic.

ABSTRACT: The article examines two linguistic ideas, especially in the context of Romance linguistics: one is the idea that languages are born, i.e. that there is a transition between two successive languages; the other is that there are differences in language quality, some languages being "better" than others.

KEYWORDS: history of language, linguistic ideas, linguistic change.

1. Introducció

En aquest treball em proposo examinar l'efecte que han tingut dues idees que formen part d'una determinada concepció del terme *llengua* sobre el desenvolupament de la lingüística en general i en particular de la lingüística romànica, i ho faré examinant com s'ha concebut el pas del llatí al català. Una és la idea que les llengües neixen en un moment determinat: en el nostre cas, hi ha un període curt en el temps en què una llengua, el llatí, mor i en neix una altra, el català. L'altra idea consisteix a creure que hi ha llengües millors i pitjors –creure, per exemple, que aquest català que ha nascut suposa una millora qualitativa respecte al que es parlava a la fase immediatament anterior. Totes dues idees provenen en última instància de formes de pensar organi-

NOTA. Vull agrair les observacions dels assistents al *VIII Col·loqui Internacional Problemes i Mètodes d'Història de la Llengua. L'espai de les llengües* a la Universitat de Girona; vull agrair especialment les que m'han fet Narcís Iglésias i Josep Maria Nadal.

Aquest treball ha estat possibles gràcies als fons aportats per la Institució Catalana de Recerca i Estudis Avançats (Icrea-Acadèmia).

cistes, biologicistes, generals durant la primera meitat del segle XIX i propugnades per lingüistes com August Schleicher (vegeu §5); són idees que van gaudir d'acceptació durant bona part del segle XIX i que tenen precedents en èpoques anteriors, però que posteriorment van ser, en general, abandonades. La primera idea es troba bastant estesa, també en altres parts del domini romànic; en dono una mostra a (1) i l'examinaré amb detall a les seccions 2-4. Dono també, a (2), una mostra inicial de la segona idea, aquesta més restringida, i que serà discutida a la secció 5.

- (1) La llengua catalana va néixer, com totes les llengües romàniques, entre el final del segle VII i el començament del segle VIII. (MORAN i RABELLA 2007, p. 19)
- (2) Ací és inevitable de fer una referència a l'època arcaica de la formació de la llengua o a les primeres fases de la seva adquisició per l'infant (dos moments significativament coincidents). En totes dues situacions, la comunicació es manifesta en forma de vivència: les frases soltes (de vegades reduïdes a un sol mot) s'ajuden amb l'entonació i el ritme (i la gesticulació), i el missatge esdevé eficaç pràcticament sense conjuncions. (BADIA 1994, p. 167)

Encara que tals idees tenen, com he indicat, unes arrels antigues, ja fa temps que s'havien abandonat (cf. les referències de la secció 5) i s'havia descartat sobretot la segona. La raó que fa que idees com aquestes perdurin o es ressuscitin està molt relacionada amb els mecanismes d'«invent de tradicions» (en el sentit de HOBSBAWM 1983; HOBSBAWM, RANGER 1983): s'inventa una llengua, que usualment correspon a la pròpia, que sigui «millor», ben «antiga», clarament diferenciada de l'estadi anterior i superior qualitativament a aquest estadi (vegeu NADAL 2007, p. 56-58, per a la discussió d'idees similars sobre la construcció artificial de la llengua i l'ocultació del procés).

En l'anàlisi d'aquest suposat «naixement del català», començaré discutint els aspectes generals i teòrics (§2) i després passaré a analitzar el cas català (§3). A continuació discutiré la qüestió del concepte de *llengua* en èpoques diferents (§4) i en l'última secció (§5) examinaré la segona idea, l'existència de diferències qualitatives entre llengües.

2. Del naixement de les llengües

Hi ha, en el pensament lingüístic històric, una certa tendència al que podríem anomenar la teïficació de la llengua; les llengües són, en certa manera, com els déus clàssics: neixen però són immortals, perennes (o almenys es vol que ho siguin). El que trobem en la realitat, en canvi, és precisament el contrari: encara que sembli paradoxal, les llengües, com veurem, no neixen, però poden morir. Aquestes dues propietats són conseqüència de la gradualitat del canvi lingüístic.

La gradualitat de la variació lingüística en el temps i en l'espai és acceptada, actualment, de forma general, encara que en el camp romànic és bastant cert que, com diu Lodge (2005, p. 597), «la thèse catastrophiste [la que s'oposa a la gradualista], celle des frontières abruptes et précoces, semble avoir tenu jusqu'ici le haut du pavé». Uso el terme *gradualitat* per designar una situació en la qual, si bé a nivell microscòpic hi pot haver petits «salts», a nivell general es pot reduir a una situació de continuïtat. És per tant més el *Natura non facit saltus* de Linné en biologia que no pas el de Leibniz, que l'aplica a la física.¹

Examinem primer el cas de l'espai. Hi ha, o hi pot haver, transicions graduals en l'espai, o són necessàriament abruptes? Aquesta qüestió es va plantejar en una coneguda polèmica entre Paul Meyer, coeditor amb Gaston Paris de la revista *Romania*, i Graziadio Isaia Ascoli, l'editor de l'*Archivio Glottologico Italiano*. La polèmica ha estat molt citada, però no ha estat descrita amb gaire detall. Aprofito, doncs, per donar-ne compte.

A principis del darrer quart del segle XIX, Paul Meyer aprofita la publicació dels «Schizzi franco-provenzali» (ASCOLI 1978), on aquest filòleg italià proposa l'existència d'una varietat romànica franco-provençal i n'estableix els límits, per defensar la inexistència de límits dialectals. Meyer es basa principalment en el fet que en la tria dels trets que caracteritzen un dialecte hi ha «une grande part d'arbitraire». Accepta que s'estableixin límits, però només de forma arbitrària: «Il n'y a pas moyen de procéder autrement, je l'accorde, mais ce n'en est pas moins procéder arbitrairement. Il s'ensuit que le dialecte est une espèce bien plutôt artificielle que naturelle; que toute définition du dialecte est une *definitio nominis* et non une *definitio rei*» (MEYER 1875, p. 294). Ascoli respon en un article força extens a l'*Archivio Glottologico Italiano*:

Un tipo qualunque, – e sia il tipo di un dialetto, di una lingua, di un complesso di dialetti o di lingue, di piante, di animali, e via dicendo, – un tipo qualunque si ottiene mercè un determinato complesso di caratteri, che viene a distinguerlo dagli altri tipi. Fra i caratteri può darsene uno o più d'uno che gli sia esclusivamente proprio; ma questa non è punto una condizione necessaria, e manca moltissime volte. [...] Supponiamo che i caratteri, e anzi i più spiccati, del tipo *x* sieno *ABC*, ciascuno dei quali si riabbia anche in altre diverse combinazioni tipiche {*ADE*; *BDG*; *CDI*; ecc.). Ciò naturalmente non infirma, per nulla, quella

1. «Rien ne se fait tout d'un coup, et c'est une de mes grandes maximes et des plus vérifiées que *la nature ne fait jamais des sauts*. J'appelois cela *la loi de la continuité*, lorsque j'en parlois autre fois dans les nouvelles de la république des lettres; et l'usage de cette loi est très considérable dans la Physique» (LEIBNIZ 1703/1886, p. 198); «Methodi Naturalis fragmenta studiose inquirenda sunt. Primum et ultimum hoc in botanicis desideratum est. *Natura non facit saltus*» (LINNÉ 1775, p. 27); el principi és esmentat repetidament també per Darwin a *L'origen de les espècies*, cap. VI.

peculiarità che appunto risiede nel trovarsi uniti i caratteri *ABC*. [ASCOLI 1976b, p. 387]²

En la seva breu resposta, Meyer repeteix les seves tesis:

Je persiste à croire que le parler roman, pris dans sa forme populaire, abstraction faite de toute manifestation littéraire, est un ensemble que l'on n'est arrivé à diviser en idiomes que par des opérations arbitraires. Je reconnais que M. A. [Mr. Ascoli] fait un effort pour fonder [...] la division sur des caractères linguistiques, tandis qu'ordinairement on s'est plus ou moins laissé guider en cette matière par des considérations politiques ou géographiques, et en cela sa tentative est estimable. [...] Si les choses sont ainsi [...], il est inutile de chercher à modifier la division courante [...] car une division suppose des limites, et le parler roman n'offre que des limites extérieures, là où il confine à la mer ou à des idiomes non latins. De limites intérieures, il n'en a pas. [MEYER 1876, p. 505]

Meyer és conscient que aquesta última frase és excessiva i la relativitza afegint: «Sauf bien entendu dans le cas où deux populations, bien que parlant un langage d'origine commune, vivent séparés soit par des accidents physiques (montagnes, forêts, etc.), soit par des causes politiques» (MEYER 1875, p. 294). Uns anys més tard, Gaston Paris reprèn les tesis de Meyer –recordem que ells dos eren els editors de la revista *Romania*– en una conferència molt difosa (PARIS 1888). Hi respon el filòleg suís Louis Gauchat amb un article que titula: Hi ha límits dialectals? (GAUCHAT 1903), on adopta, en un to molt menys polèmic, una posició favorable als límits dialectals. Comença acceptant que «Gaston Paris no nega per tant l'existència de les fronteres dialectals, però les considera extremament rares». Comparant propietats lingüístiques amb altres propietats, argumenta així a favor de la seva tesi: «No es podria dir amb la mateixa lògica que les fronteres entre vell i jove, ric i pobre tampoc no es poden determinar i que en conseqüència no hi ha gent vella i jove, ni gent rica i pobre?». La seva conclusió és que «Un examen sense prejudicis m'ha conduït per tant a la conclusió que no es pot negar l'existència real ni a les fronteres dialectals ni als mateixos dialectes».

Posteriorment, l'existència de gradualitat en l'espai i en el temps ha estat la generalment acceptada (SAUSSURE 1972, p. 272-280; 2002, p. 291-294; BLOOMFIELD 1933, p. 52-53; HAUGEN 1966, p. 922). Cal remarcar també que, abans d'aquesta polèmica, la gradualitat de la variació lingüística ja havia estat defensada,

2. Encara que els *Schizzi* siguin al vol. 3 de l'*Archivio Glottologico Italiano*, foren publicats abans d'ASCOLI 1876b, que és al vol. 2. Com diu Meyer (1876, p. 504) «Les livraisons de ce recueil se succèdent dans un ordre absolument indépendant de leur toaison». Era la forma una mica especial de procedir d'Ascoli que, per exemple, «spesso interveniva non solo su la forma ma sulla sostanza dello studio proposto, per esempio sostituendo all'etimologia proposta dall'autore dell'articolo e da lui giudicata insostenibile una soluzione propria e informandone l'autore solo dopo» (VARVARO 2010, p. 579).

fins i tot pel mateix Schleicher,³ però també per Whitney (1867, p. 57-58), i, en un escrit primerenc que no em sé estar de citar, pel gran romanista Hugo Schuchardt (1870, p. 6-8):

Pensem que som en un lloc qualsevol de la Itàlia central o meridional; des d'allí ens posem en camí cap a França amb la ferma intenció de poder veure de forma precisa quan s'acabà l'italià i comença el francès [...] viatgem a peu o amb bèsties de càrrega, evitem les ciutats grans, [...] visitem les osterie més barates per poder beure la nostra foglietta de vi del país acompanyats de gent ben poc triada. Tot just hem traspassat la cresta dels Apenins, ens arriba un alè de tramuntana en el qual els sons presenten un aspecte gelat i molest i que per la seva delicada constitució acaben morint; en comptes de sentir *grande, tutto, paese*, sentim *grand, tutt, paes*, com en francès *grand, tout, pays*; [...] etcètera. Si finalment pugem en direcció oest cap als corrents que des dels Alps van a morir al Po, aleshores tindrem, a cada pas que fem, nombroses anotacions per incloure en el nostre quadern de notes. [...] Però, on és que hem de plantar el pal de frontera?⁴

El que podem concloure, un segle després d'aquestes polèmiques, és que de fet trobem de vegades límits abruptes entre varietats lingüístiques (dialectes, llengües) i per tant hi pot haver dialectes i llengües ben definits; però de vegades trobem exemples de continuïtat, de gradualitat com les que descriuen Meyer, Paris, Schuchardt i altres. Entre aquests dos extrems trobem, naturalment, totes les possibilitats intermèdies. El resultat d'aquesta situació és que de vegades podem parlar de dialecte i d'altres unitats superiors i de vegades no ho podem fer si no és de forma poc o molt arbitrària; en aquests casos hem de ser conscients d'aquest caràcter arbitrari.

En diacronia, la gradualitat ha estat acceptada d'una forma encara més general. Resulta més difícil trobar autors que defensin canvis abruptes de forma explícita; quan es fa, és de forma indirecta, o es tracta d'afirmacions generals, poc fonamentades amb arguments. A més del cas que examino a l'última secció, podem citar els següents; notem, en el cas de Bastardas, les reserves amb què fa la seva suposició.

Ma resta il problema per noi capitale: quello di capire come sia avvenuta la transizione dal latino alle lingue romanze, se si sia trattato di una graduale evoluzio-

3. Com que no és gaire conegut, tradueixo el fragment. «De l'exposició anterior sobre la diferenciació d'una forma bàsica en diverses formes que en divergeixen primer lleugerament, després gradualment de forma més forta, se segueix que en el camp de la llengua no podem establir diferències conceptuais fixes i segures entre les denominacions dels diferents nivells de les distincions, és a dir, entre llengua, dialecte, parlar, subparlar.» (SCHLEICHER 1873, 21-22)

4. Per a una citació més completa i l'original alemany, vegeu MASCARÓ (en premsa).

ne storica, o di un mutamento epocale. [...] Il primo problema è dunque quello di decidere se la transizione [...] sia [...] la continuazione, lo sviluppo [...]. Oppure se [...] sia intervenuta una catastrofe, che ha cambiato il corso della storia. Confesso subito che io mi schiero risolutamente per la seconda alternativa. I sostenitori del passaggio graduale sono poi in difficoltà al momento di indicare dove si trovi la soluzione di continuità tra latino e lingue romanze. [VARVARO 1998, p. 73-74; vegeu també VARVARO 1972, p. 50]

Chi si ostina a negarlo [que el que es parlava als segles I-II era ja italià] non intende (perché segue un antiquato gradualismo positivista) che [...] ci sono secoli rivoluzionari, che in brev'ora trasformano e sconvolgono interamente il linguaggio; e ci sono poi lunghi secoli dormenti, in cui nulla o quasi nulla avviene. [BONFANTE 1983, p. 449-450]

Una darrera consideració: és generalment admès que l'evolució lingüística és lenta; penso que no podem descartar períodes de crisi profunda. [BASTARDAS 1995, p. 91]

Enfront d'aquests casos, la immensa majoria dels autors accepten la gradualitat del canvi. Recordem només el *Cours* de Saussure, del 1915, i vegem també el que ja deia abans, l'any 1891 (SAUSSURE 2002, p. 157-158):⁵

De même [si quelqu'un] commence par supprimer l'idée de *continuité*, en imaginant qu'un jour le français sortit comme Minerve du cerveau de Jupiter armé de toutes pièces des flancs de la langue latine, il tombe régulièrement dans le sophisme de l'*immobilité*; il suppose [que] la langue est dans un état d'*équilibre* et de repos, [...] tandis qu'il n'y a jamais en réalité un équilibre, un point permanent, stable dans aucun langage.

I dins l'àmbit romànic, Herman (1991, p. 29), parla de «the diachronic continuum leading from Latin to separate Romance languages». La conseqüència natural de la gradualitat del canvi és que, en contra del que se sent dir sovint, les llengües no neixen, cosa que molts autors han dit explícitament: «El canvi del llatí en català va ser lent i gradual, gairebé imperceptible. Cap generació no tingué la sensació de parlar una llengua nova. [...] És doncs impossible de dir en quin moment comença la història de la llengua catalana» (COROMINES 1952, p. 26); «the boundary between "Latin" and "Romance" [...] does not occur in nature, any more than do man-made subdivisions in other continua» (PULGRAM 1975, p. 52-53). Van Uytendange (2008,

5. Resulta curiós que Rubió i Lluch (1930, p. 6) recorri a la mateixa metàfora: «Pesó largo tiempo sobre los idiomas vulgares el prestigio del latín, de cuyas entrañas habían nacido lentamente, no de un solo golpe como Minerva del cerebro de Júpiter».

p. 127) expressa la seva opinió d'aquesta manera: «On sait que la réponse la plus obvie à la question (déjà célèbre) de savoir à quelle époque on a cessé de parler latin ne satisfait grand monde». (La seva «resposta òbvia», naturalment, és «jamais».)

La raó principal d'aquestes opinions en què es defensa la gradualitat és, és clar, que aquests canvis bruscos no s'han observat mai. De fet, estrictament, això no és cert, perquè sí que se n'han observat –i aquests casos rars el que fan, precisament, és demostrar, per la seva singularitat, la gradualitat del canvi en la quasi-totalitat del món lingüístic. L'únic cas en què la metàfora del «naixement» podria ser aplicada és el de l'aparició de llengües criolles a partir de llengües mixtes de contacte (pídgins) i, de forma més clara encara, en el de l'emergència de llenguatge en casos extrems de falta d'estímul, en particular, l'emergència de llengües de signes en situacions d'absència de llenguatge en el medi; els casos més coneguts són el de l'Idioma de Señas de Nicaragua i el de l'Al-Sayyid Bedouin Sign Language a Israel.⁶ En els altres casos, un estat deriva d'un estat anterior a través d'una successió de petits canvis, i no es pot parlar de naixement. Perquè hi hagi, metafòricament, un naixement –o una mort–, que són processos curts, però que tenen una certa extensió temporal, hi ha d'haver un període curt de canvi que separa dos períodes estables la durada dels quals ha de ser molt superior a la durada del període de transició. En el cas dels humans, el naixement o la mort vénen a representar una milionèsima part de la durada de la vida. Suposem –ja veurem que és suposar molt– que entre el llatí i el català no hi ha cap llengua intermèdia i que fixem com a data aproximada –el que per a la majoria dels que el defensen fóra un naixement tardà– l'any 1000. En una vida de 1000 anys, l'equivalent al naixement d'una persona implica una durada del part del català de menys de 9 hores. Podem exagerar la metàfora i dir que el naixement d'una llengua és, proporcionalment, cent vegades més llarg que el d'una persona; aleshores el naixement d'una llengua s'hauria de produir en 37 dies. I, com ja he dit, no s'han observat canvis tan ràpids com aquests –si no és, és clar, en la ficció, com la llengua que parlaven els Struldbruggs que el Gulliver de Swift va trobar al regne de Luggnagg. A l'illa de Luggnagg, de tant en tant en una família neixien struldbruggs, que eren immortals i vivien separats dels mortals: «Com que la llengua d'aquesta gent està sempre en un estat de flux, els struldbruggs d'una edat no entenen els d'una altra edat» (SWIFT 1726, part 3, cap. 10).

És cert que podem establir, entre dos punts evolutius allunyats, un punt d'equidistància tipològica. Però donat el caràcter gradual –si es vol amb petites acceleracions i petites desaceleracions– aquest punt intermedi no és un límit natural, tant

6. Per a una exposició molt general, vegeu PINKER 1994, p. 32-39, per als criolls DEGRAFF 1999, per a l'Al-Sayyid Bedouin Sign Language (ABSL), SANDLER ET AL. 2005 i per a l'ISN, SENGHAS ET AL. 2004.

per la mateixa gradualitat del canvi com per l'arbitrarietat en la determinació d'aquests dos punts.

Una altra cosa, naturalment, és que els analistes establim de forma *arbitrària* límits purament operatius, com ho fem quan dividim el temps en segles. Però en casos com aquest últim, ens guardem prou de donar propietats essencials a aquestes demarcacions. Com diu Wright (2004, p. 676), «Por esta razón [...] siempre sería un espejismo vislumbrar que haya sucedido nunca un repentino cambio completo de una lengua entera. Por ejemplo, no se puede sugerir que toda la comunidad de habla se haya acostado una noche hablando el anglosajón para despertarse por la mañana hablando el inglés medio. Estas etiquetas, estos nombres de lengua puestos en secuencia cronológica por especialistas de época posterior, tales como el anglosajón y el inglés medio, tienen una función práctica para nosotros, pero no se corresponden con ninguna distinción tajante de la realidad de la historia».⁷

Ens podem preguntar com és que, sent la gradualitat del canvi lingüístic tan òbvia, es produeixen anàlisis del canvi que la contradiuen. La raó s'ha d'anar a buscar, em sembla, en la contradicció entre l'existència de la gradualitat i la nostra tendència, de vegades inconscient, a tenir la realitat classificada discretament, dividida en conceptes independents, cadascun amb un nom. Hi ha una certa tendència a rebutjar la gradualitat, un cert *horror continui*. Però si en la realitat hi ha elements graduals i els imposem una categorització discreta, el resultat és necessàriament una paradoxa. De fet, és una variant d'una paradoxa clàssica, la paradoxa de sorites, atribuïda a Eubulides de Milet (segle IV aC), que es pot formular així: si d'un piló de sorra en traiem un gra de sorra, segueix sent un piló de sorra. Per inducció, si en traiem 2, 3, 4, ..., n grans continua sent un piló de sorra; continuarà sent un piló de sorra encara que només en quedi un gra. Aplicant-ho a les llengües, si una llengua evoluciona canviant un tret, continua sent la mateixa llengua; si continua evolucionant i en canvia un altre, també. Estarà condemnada a ser la mateixa llengua per sempre més. De la paradoxa de sorites se'n deriven tot un seguit de paradoxes que il·lustren molt bé el problema de la gradualitat en lingüística. A Mascaró (en premsa) exemplifico el problema de la gradualitat en l'espai a través d'una d'aquestes paradoxes derivades de la de sorites, la *paradoxa de les tres illes*. Suposem tres illes, A, B i C, que per raons històriques tenes tres parlars tipològicament similars. Suposem que, per un criteri operatiu clar (intercomprensió, distància estructural, etc.) el parlar de A i de B formen una llengua; que el mateix passa entre el parlar de A i de C, però que, aplicat als parlars de B i de C, ens indica que són llengües diferents. En l'arxipèlag, doncs, es parlen dues llengües, la que inclou A i B i la que

7. El mateix ve a dir Lodge (2005, p. 600): «Les périodisations en histoire linguistique sont presque toutes arbitraires, fondées non sur des critères linguistiques mais sur des critères politiques ou littéraires».

inclou A i C. Però aleshores els parlants de A parlen dues llengües diferents que són la mateixa. Paradoxes semblants apareixen si considerem unitats lingüístiques en el pla diacrònic.

3. Del naixement del català

Si, com hem vist, les llengües no neixen, com és que hi ha dades empíriques que, aparentment, demostrin que el català va néixer en una època determinada? Parlar del «naixement del català» –i també d’altres llengües romàniques– és força usual avui en dia,⁸ encara que hi ha també posicions contràries.⁹ Per analitzar aquestes propostes, em centraré sobretot en BASTARDAS 1995, on aquest estudiós ha reunit diversos escrits que constitueixen una magnífica aportació al nostre coneixement del pas del llatí al català. Al mateix temps, però, ha adoptat una actitud contradictòria –que comparteix amb altres investigadors– respecte al naixement del català. Es planteja el que podem anomenar la «qüestió del *quan* de la llengua», que en l’àmbit romànic es resumeix en la pregunta «en quin moment es va començar a parlar la llengua X/deixar de parlar llatí?». Aquesta pregunta ha estat repetidament discutida i ha donat lloc a múltiples treballs que duen per títol variants de la mateixa frase interrogativa;¹⁰ Bastardas hi dona una resposta contradictòria: inicialment és gradualista (no es pot marcar un límit), però a continuació marca límits precisos en el pas del llatí al català:

Potser serà útil de tractar de precisar la cronologia d’allò que anomenem català preliterari. En aquest aspecte el primer problema que se’ns presenta és el de determinar des de quin temps es parlà català. [...] El problema, si es vol plantejar en termes estrictes, és insoluble, perquè és ben difícil de precisar objectivament

8. Per exemple, MORAN 2004, 33-34: «En el nostre cas, l’evolució, que necessàriament s’havia d’haver produït durant el període de domini visigòtic, havia de conduir a l’aparició del català com a més tard almenys al començament del segle VIII. La nostra llengua, doncs, ja havia d’existir quan es va produir la reconquesta carolíngia». Aquesta mateixa frase apareix a MORAN, 2001.

9. A més de NADAL 1992, en particular p. 45-54, i 2005, i de MARTÍ 2002, citem LÜDTKE 1990, 21-22: «En realitat el català no és gens “diferent” del llatí parlat avui en el seu territori. Segueix vivint de generació en generació sense interrupció; simplement ha rebut un altre nom. El que va morir no és el llatí, sinó l’ibèric. La pregunta que de vegades s’ha fet de «quan» es va deixar de parlar llatí a Catalunya és per tant il·lusòria: és que no s’ha deixat de parlar mai! Als parlants/oients catalans no els va caure un bon dia del cel la consciència que de fet escrivien una llengua “diferent” de la que parlaven, sinó que aquest fet l’havien considerat sempre normal» (tradueixo de l’original).

10. «When did Latin cease to be a spoken language?» (MULLER 1921), «À quelle époque a-t-on cessé de parler latin?» (LOT 1931), «Quando si è cominciato a parlare italiano?» (BONFANTE 1968), «À quelle époque a-t-on cessé de parler latin en Gaule? À propos d’une question mal posée» (RICHTER 1983).

el grau de diferenciació necessària que ens permeti de parlar de dues llengües en comptes de dos moments o de dues modalitats d'una mateixa llengua. Això no obstant [...] [BASTARDAS 1995, p. 109-110]

[...] em sembla que un lingüista no ha de tenir cap mena d'escrúpol d'anomenar *català* allò que es parlava en el territori que convencionalment anomenem Marca Hispànica, des del mateix moment que fou alliberat [finals VIII], o, si ho preferiu, incorporat a l'Imperi Carolingi. Com anomenariem, si no és així, la llengua parlada en el segle IX a Elna, Urgell, Girona, Barcelona o Vic? [BASTARDAS 1995, p. 73]

[...] però el català d'ara fa mil anys –i molts més– era ben bé català. [BASTARDAS 1995, p. 116]

Notem que la base d'aquesta contradicció és el pas de la hipòtesi de l'existència de discontinuïtat a un axioma: d'una banda, no es poden posar límits precisos; de l'altra, si el que es parla el segle XI a la Marca Hispànica no és català, com l'hem d'anomenar? És a dir, l'hem de poder anomenar d'alguna manera perquè hi ha, axiomàticament, discontinuïtat. És el mateix que trobem en la citació anterior de Varvaro: «I sostenitori del passaggio graduale sono poi in difficoltà al momento di indicare dove si trovi la soluzione di continuità tra latino e lingue romanze». La solució de continuïtat, per tant, existeix prèviament a l'argumentació. Com diu Paul Lloyd a propòsit de casos similars, «Just how one knows that there were necessarily two “languages”, rather than two forms on one “language” or two “dialects” is never demonstrated. It seems rather to be assumed as though it were a self-evident fact that needs no demonstration» (LLOYD 1991, p. 9).

Passem doncs a examinar els arguments de tipus empíric que Bastardas i altres han presentat per justificar la fixació de l'època en la qual el llatí deixa de ser llatí i passa a ser català. Alguns dels arguments que s'addueixen són indirectes, és a dir, es basen en fets d'altres zones de la Romània, i s'infereix que la data no devia ser gaire diferent per al català; d'altres són directes. Al mateix temps, n'hi ha que es basen en usos lingüístics concrets (frases, mots), i n'hi ha d'altres que són meta-lingüístics, és a dir, es basen en referències dels parlants a aquests usos.

Una cosa que resulta sorprenent és que molts d'aquests casos són simplement del tot erronis o molt dubtosos. S'addueix, per exemple, que Gerbert (el papa Silvestre II), nascut a Aquitània entre el 940 i el 945, escriu a Giralt, abat d'Aurillac preguntant-li (NICOLAU D'OLWER 1910, p. 337-338; NADAL i PRATS 1982, p. 148) «si Huc que en la vostra *lingua* anomeneu l'abat-comte ha pres muller» («an Hugo vestra lingua Abbicomitem dicitis uxorem duxerit»). Hem de començar anant molt en compte amb la traducció. De *lingua* en deriva *llengua*, certament, però no per això són conceptes equivalents; en general, *lingua* no correspon al que actualment

entenem per llengua. El terme *vestra lingua* denota clarament una diferència lingüística, però s'ha de tractar per força d'una diferència dialectal molt petita, perquè Aurillac és en una zona occitana molt pròxima a Aquitània; es tracta doncs d'un gascó fent referència al que ell parla i al llenguadocià (del segle X). El més probable és que es referís a un ús especial local del títol d'abat-comte.

Un altre argument es basa en l'epitafi del papa Gregori V, de l'any 999. Aquí l'error és encara més patent. L'epitafi diu que va instruir la gent en tres varietats lingüístiques: «*Vsus francisca uulgari et uoce latina instituit populus eloquio triplici*» (NORBERG 1968; BASTARDAS 1995, p. 115), i s'interpreta que això palesa «la consciència que l'italià i el francès són dues llengües diferents». Però la traducció de *francisca* per *francesa* és totalment errònia, perquè el «francès» també era «vulgaris» i a més el papa parlava germànic, amb la qual cosa *francisca* hauria de correspondre a *fràncic*, una varietat germànica. Així és com Banniard ho tradueix (1992, p. 549), i Thomas (1990, p. 90) ho afirma categòricament: «Poc després de 999 el redactor de l'epitafi del papa Gregori V el va plorar com a *Francorum regia proles* i diu que havia estat de *lingua teutonicus* i que havia ensenyat als creients en tres llengües, *Francisca, vulgari et voce Latina*. *Vox Francisca* no significa aquí francès, sinó fràncic. Per a aquests poetes *teutonicus* i *franciscus* eren clarament sinònims, com ho eren els termes *Franci* i *Teutones* per a l'autor del *Modus Ottinc*¹¹ redactat aproximadament a la mateixa època».¹²

A l'epitafi sí que es distingeix entre *vox latina* i *vox vulgaris* (en aquest context, vulgar de la zona italiana). Això indica que quan Gregori V s'adreçava a l'auditori triava una cosa o l'altra, però aquesta tria tant es pot interpretar com a tria del que avui anomenem llengua com del que avui anomenem dialecte o registre.

Hi ha altres casos indicatius d'una distinció llatí-vulgar similar que plantegen el mateix problema. El concili de Tours de l'any 813 estableix en el canon XX que les homilies es passin del llatí als vulgars: «*Et ut easdem omelias quisque aperte transferre studeat in rusticam Romanam linguam aut Thiotiscam, quo facilius cuncti possint intellegere quae dicuntur*». Només pocs autors, com Banniard (1992, p. 417-418, 500) i Van Uytvanghe (2005, p. 423) remarquen la importància de l'aparició de l'adverbi *facilius* en el canon; i aquest darrer observa (p. 421) que «on a l'impression que dans le chef des lettrés carolingiens (*rustica*) *Romana lingua* ne signifie pas “la langue romane” (l'adjectif rustica serait alors superflu), mais bien la “langue romaine rustique” ou mieux “le latin des illettrés”». El que és clar és que relativitza molt el nivell d'incomprensió del llatí per part de l'auditori, especialment del romànic, perquè pressuposa que s'entenia el llatí, però que era desitjable que s'entengués millor.

11. Poema goliàrdic dels *Carmina Cantabrigiensia*. Tradueixo la citació de Thomas.

12. També és del mateix parer Van Uytvanghe (2012, p. 420).

Els Juraments d'Estrasburg és un dels casos més citats. L'any 842, Lluís el Germànic i Carles el Calb juren una aliança, respectivament, en una varietat llatino-romànica i en una varietat germànica. El primer text té 112 paraules i conté alguns llatinismes; per tant, poques conclusions segures se'n poden treure pel que fa a la distància entre llatí i vulgar gàl·lic. Posner, 1993, p. 272-274, a més, dubta que sigui del segle IX. La voluntat de transcriure'l en una varietat que no correspon al llatí escrit ens indica l'existència d'una distinció, però no necessàriament d'una distinció entre llengües.

Altres testimonis, com ara els frescos de la *Passio Sancti Clementis* de Roma (NADAL i PRATS 1982, p. 148; NADAL 1992, p. 47-48), que presenten textos en llatí i en romanç, demostren sempre el mateix: existien diferències, se n'era conscient, però resulta molt difícil calibrar amb detall el grau de distància lingüística que suposen aquestes diferències, que poden correspondre a les distincions que avui anomenariem dialectals o, en diacronia, corresponents a diversos estadis d'una mateixa llengua.

Passem als arguments que més ens interessin, els directes, els que es refereixen al «català». Un és la referència metalingüística en unes cartes entre Berenguer Ramon II i El Cid. Bastardas (1995, p. 115) ja relativitza la força provatòria d'aquest cas amb l'adjectivació «ben tènue»: «hi ha una comparació ben tènue entre la manera de parlar dels castellans i dels catalans: es comparen els termes castellans *aleue* i *aleuoso* amb *bauzador* (cat. *baare*) i *bauzia*». Però el que es diu a les cartes és això (FALQUE 1981, p. 128-130):

[Berenguer Ramon II:]

Si autem exieris ad nos in plano et separaberis te a monte tuo, eris ipse Rodericus, quem dicunt bellatorem et Campeatorem. Si autem hoc factum nolueris, eris talis, qualem dicunt in uulgo Castellani aleuoso et in uulgo Francorum bauzador et fraudator.

[El Cid:]

Me autem falsissime deludendo dixisti quod feci aleue ad forum Castelle aut bauzia ad forum Gallie, quod sane propio ore plane mentitus est.

Aquí interessin les frases «seràs tal com els que s'anomenen *aleuoso* en vulgar dels castellans i *bauzador* i *fraudator* en vulgar dels francs» i «Vas dir molt falsament burlant-te de mi que vaig fer *aleue* en la forma de dir de Castella o *bauzia* en la forma de dir de les Gàl·lies». Notem un fet crucial: el primer en l'intercanvi és Berenguer Ramon II i no diu «en el nostre vulgar», o «dicimus» en comptes de «dicunt», que és el que esperariem si és que realment es referia al que ell parlava. A més, el terme *bausador* es troba en català, encara que és molt més comú el resultat *baare*, *bare*; però *fraudator* no s'hi troba, i sí que es troba en canvi en francès. En

resum, poca cosa podem concloure d'aquest episodi, a part que el terme *traïdor*, *enganyador*, tenia equivalències diferents a Castella i a la zona franca (no pas especialment la catalana). Així ho entén Wright (2002, p. 30-31), que interpreta els termes com pertanyents al «romance castellano» i al «romance francès».

A la fi del segle X, als monjos de Cuixà els sorprèn l'ús de la forma verbal *frusta*, 'futeja' («ait abbati lingua propriae nationis: O abba, rogo, frustra me») que fa servir Petrus Urseolus, dux de Venècia retirat al monestir. Naturalment, això només indica la sorpresa per un element lèxic diferent, que es pot deure tant a diferències de «llengua» com a diferències dialectals. Un altre cas reportat d'element lèxic distint és el diploma del 988 en què el jutge Eroïgi diu «altercantes in alterutrum de ipsa densicula quod et rustice nuncupantur bosco» (BASTARDAS 1995, p. 114; NADAL i PRATS 1982, p. 150). Hi ha bastants casos semblants¹³ que només indiquen, però, altre cop, diferències lèxiques individuals de les quals, òbviament, no podem deduir-ne més que l'existència de diferenciació; però l'existència de diferenciació es remunta molts més segles enllà en el passat. La consciència de dualisme lingüístic tant pot indicar que és de llengua com de tipus social, subdialectal, o dialectal.

L'únic cas d'observació metalingüística que no es basa en l'ús d'un mot, sinó que es refereix al conjunt de la parla i que per tant podria tenir transcendència real, són les observacions d'un geògraf persa del segle IX que escriu en àrab, Ibn K̲urdādhbih.¹⁴ Descriu els itineraris i les activitats d'uns mercaders jueus, anomenats *radanites*. Aquest episodi ha estat molt citat i discutit per historiadors i va ser esmentat per Lévi-Provençal (1950-1967) a la seva història de l'Espanya musulmana. Roncaglia (1961) el va presentar al IX Congrés Internacional de Lingüística Romànica del 1959 com a «le témoignage le plus ancien d'une distinction consciente entre deux langues romanes» i Bastardas (1977 i 1989) en fa la seva pròpia interpretació amb una identificació diferent d'aquestes dues llengües romàniques.

Aquest fragment del *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik*, que va ser editat i traduït a finals del XIX per Barbier de Meynard (IBN KHORDADHBEH 1865) i per De Goeje (IBN KHORDADHBEH 1889), en una traducció literal, diu el següent: «Itinerari dels mercaders jueus, els Rādāniyya, que parlen l'àrab, el persa, el romà [ar-rūmiyya], el franc [al-ifranjiyya], l'andalusí [al-andalusiyya] i l'eslau [aš-šaḡalabiyya]» (IBN KHORDADHBEH 1889, p. 153-na). Els termes corresponents a *àrab*, *persa* i *eslau* no han causat grans diferències d'interpretació, però els altres tres, sí. Alguns autors interpreten *Rūmiyya* com a *romain* (*grec et latin*), i d'altres, com a *grec*. L'*ifranjiyya* significa *fràncic* (germànic), *llengua d'oc*, *francès* o *romànic de la costa franca*,

13. ZIMMERMANN 2003, p. 1143 en dona molts exemples.

14. Les transliteracions de l'àrab segueixen les normes de l'IEC (1990); Ibn K̲urdādhbih apareix com a Ibn Khordadbeh a les referències bibliogràfiques; 'na' després de la paginació indica que és la del text àrab.

català inclòs segons diferents autors. I l'*andalusiyya* és *espanyol, varietat àrab d'al-Andalus, romànic hispànic (provençal inclòs)*, o *mossàrab de la costa mediterrània*, segons diferents autors.¹⁵ A Mascaró (sotmès) he discutit amb detall aquest fragment recurrent a les fonts originals i a altres autors àrabs.¹⁶ La meua conclusió, que en certa manera ja s'apunta en les traduccions dels editors d'Ibn Kurdāḏbih, del segle XIX, Barbier de Meynard i De Goeje, i d'altres arabistes com Bramon (2000), és que els termes *rūmiyya*, *ifranjiyya* i *andalusiyya*, derivats adjectivals nominalitzats de les denominacions etnopolítiques *ar-Rūm* 'imperi bizantí', *Firanja* 'regne franc' i *al-Andalus* 'península ibèrica musulmana' designen tot allò que es parlava en aquests dominis geogràfics, fos el que avui anomenariem una llengua o en fossin diverses, i no pas els precedents de llengües romàniques específiques actuals.

La informació sobre la distància entre llatí i romanç o entre varietats romàniques que tots aquests casos ens proporcionen és ben poca, però hi ha un cas que sí que ens en dona, però és precisament de signe contrari.¹⁷ Fa veure que al segle IX, un o dos segles més tard de la suposada «naixença», hi ha intercomprensió entre els parlants de la zona italiana i de la zona peninsular, probablement catalana. Van Uytfanghe (2008, p. 317) descriu un fragment de la Vida de Santa Lioba, escrita el 836 en aquests termes:

Dans la Vie [...] il est notamment question d'un Espagnol (*Alter vero de Hispania*) qui souffrait de graves convulsions [...] C'est là [a Fulda, al land alemany actual de Hesse] que, finalement, il fut guéri pendant son sommeil, où il avait vu Boniface et Liobe lui apparaître. Or, il raconte cette vision à un moine-prêtre italien qui, malade lui-même, séjournait alors à Fulda. L'auteur précise que le miraculé pouvait tout lui expliquer et se faire comprendre *quoniam linguae eius, eo quod esset Italus, notitiam habebat*. En d'autres termes, ce pèlerin espagnol (peut-être catalan, car il avait contracté son infirmité [318] dans les eaux de l'Èbre) connaissait la langue du moine-prêtre *parce que* celui-ci était italien. [...] la perception que pouvait avoir l'hagiographe de la communication horizontale entre des locuteurs de deux «pays» différents de la Romania au IXe siècle. Pour que cette communication se déroulât sans problèmes majeurs (ce que la causale introduite par *quoniam* laisse entendre), il fallait bien que le proto-italien et le proto-hispanique (ou faut-il simplement

15. No massa sorprenentment, la identificació d'un dels glotònims, *ifranjiyya*, com a francès correspon a Roncaglia (1961, p. 34-36) i la seva identificació com a català a Bastardas (1995, p. 98 i 115).

16. Minervini (1997), no arriba a les mateixes conclusions però s'hi acostava; en tot cas es tracta d'un treball excel·lent on es dona molta informació i argumentació rellevants.

17. Hi ha també arguments e silentio de signe contrari, resumits a Van Uytfanghe (2012, p. 415): no hi ha traduccions interromàniques, ni notícia de necessitat d'interprets ni de dificultats de comunicació.

dire le latin parlé tardif d'Italie et d'Espagne) se ressemblaient encore suffisamment.

L'únic que podem concloure de tot això és que als segles VII i VIII, i també abans, encara que amb menys intensitat, es constaten diferències entre la forma, escrita o llegida o parlada, d'un determinat tipus de llatí, i les formes parlades vernacles, i també entre les formes parlades allunyades geogràficament. El grau de separació, atesa la manca de documents, és impossible determinar-lo amb una mínima precisió. Dades metalingüístiques i d'altra mena com les reportades per van Uytfanghe semblen indicar que eren prou poc importants com perquè es pugui parlar de llengües diferents, si partim del concepte actual de *llengua*.

4. De la conceptualització de l'espai lingüístic en èpoques antigues

En intentar delimitar i classificar un espai lingüístic, en comptes d'examinar les propietats estructurals, gramaticals, sovint es recorre a la consciència lingüística dels parlants, a la seva percepció dels fenòmens lingüístics. A més d'altres dificultats (vegeu MASCARÓ en premsa), aquest criteri ens planteja un problema previ bàsic, el de determinar els conceptes lingüístics dels parlants d'aquests segles, un tema important però pràcticament no abordat. Hi ha una tendència clara –que en la literatura es manifesta només de forma implícita– que consisteix a suposar que la nostra conceptualització actual de l'espai lingüístic (o la particular de cada autor) es pot traslladar de forma natural a l'Alta Edat Mitjana. Però això és caure en l'anacronisme, perquè si d'una cosa podem estar segurs és que, si els conceptes lingüístics han anat variant de forma notable, des del moment, força recent, en què tenim prou documentació per determinar-los fins a l'actualitat, els dels segles VII i VIII encara havien de ser més allunyats dels actuals. Sí que hem d'admetre que és obvi que la consciència de la diversitat lingüística havia d'existir; però ser conscient de les diferències lingüístiques no vol dir passar a tenir una conceptualització precisa de l'espai lingüístic en entitats diferenciades. Un element que resulta indicatiu –encara que cal anar amb molt de compte, com hem vist en el cas d'Ibn *Ḳurdādbih*– és l'ús d'un substantiu específic, un glotònim, per designar una unitat lingüística. El més típic, per exemple a la Bíblia però també després, és tenir un terme per a les llengües amb literatura escrita coneguda (hebreu, arameu, grec, llatí; després àrab, etc.).¹⁸ Hi ha també referències a altres parlars, però només quan són molt diferen-

18. EGÈRIA 1986, p. 217, pelegrina a Terra Santa del segle IV, en la seva descripció de la situació lingüística de Palestina es refereix sempre a llengües escrites (arameu, grec, llatí).

ciats. Així, el monjo Bede (672–673–735), a la seva *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (BEDE 1843, p. 280) divideix Britannia en quatre *linguae*, que no denomina amb un glotònim, sinó amb el sintagma *lingua+gentilici-gen.pl.*: «omnes nationes et provincias Britanniae, quae in quatuor linguas, id est, Britonum, Pictorum, Scotorum et Anglorum, divisae sunt», i cita casos de no-intercomprensió. Eginard (ca. 775-840) en la seva vida de Carlemany (EINHARDUS 1911) diu que les nacions que es troben entre el Rin, el Vístula, el Danubi i el mar difereixen molt poc pel que parlen («lingua quidem poene similes»). També, un segle abans, Isidor de Sevilla (ca. 560–636) es planteja en certa manera la distinció entre llengües i subvarietats quan estableix la diferenciació entre llengües com les «sagrades» (hebreu, grec i llatí), però distingeix també cinc varietats dins el grec i quatre en el llatí, entre les quals hi ha la *lingua Romana* (la dels autors clàssics) i la *lingua mixta*, l'anterior corrompuda en la seva integritat per solecismes i barbarismes: «Mixta, quae post imperium latius promotum simul cum moribus et hominibus in Romanam civitatem inrupit, integritatem verbi per soloecismos et barbarismos corrumpens». I constata que algun cas és problemàtic: el siríac i el caldeu s'assemblen molt a l'hebreu i alguns creuen que es tracta d'una única llengua caldea; però això planteja dificultats perquè al llibre de Daniel (Dn 1.3-5) aquest i els seus companys a Babilònia se'ls fa «aprendre l'escriptura i la llengua dels caldeus» (ISIDOR DE SEVILLA 1985, IX, 9).

Bastant més tard, tot i que es constata de forma molt clara la consciència de la diferència —com no podia ser d'altra manera—, mai no queda clara la naturalesa o la magnitud de la diferència; és el que trobem a les cròniques catalanes i a molts altres textos en què apareixen fragments amb formes de parlar diverses i que Riquer examina (1992).¹⁹

Fins i tot al segle XIII es fa difícil determinar quina era la conceptualització de l'espai lingüístic i fins a quin punt n'hi havia una de comuna. Dante, a *De vulgatri eloquentia* i al *Convivio*, fa servir termes com *ydioma*, *lingua*, *vulgare*, *sermo*, *locutio*, *loquela* (*lingua*, *parlare*, *volgare*, *sermone*, *loquela* al *Convivio*) de forma només relativament diferenciada. *Lingua* i *ydioma* s'apliquen al resultat de la confusió babèlica; *linguae* i *ydiomata* les fa servir també per a les tres d'Europa, situades respectivament al nord, a l'est i al sud; aquesta última, essent triforme (*tripharia*), comprèn tres *linguae*, la d'oc, la de sí i la d'oïl. Però dins d'*Ytalia* aplica *lingua* també als «ad minus xiiii vulgaribus» de què consta (DANTE 1995, 1997).²⁰

19. Un altre fragment citat sovint de Llull indica intercomprensió amb petites diferències; imagina a *L'Arbre de Ciència* una discussió entre un cristià i un sarraí. Veiem que, parlin el que parlin, s'entenen, però la diferència lingüística es manifesta en una paraula: d'una planta que hi ha allí, en surten coses diferents per al cristià i per al musulmà: *vi* per al cristià, però, per al musulmà, *nabit* 'vi' àr. nabīd (també en hispanoàrab, vegeu CORRIENTE 1997), amb interpretació de la d com a [d] i ensordiment final.

20. La concepció lingüística de Dante ha estat molt estudiada. Vegeu, per exemple, TAVONNI 1995.

Roger Bacon (ca. 1214–1294), per la seva banda, fa, a l'*Opus Tertium*, al *Compendium Philosophiae* i a la seva gramàtica grega, una clara distinció entre *lingua* i *idioma*, però el significat d'aquests termes difereix clarament del de Dante i no coincideix de cap manera amb el significat actual. *Idioma* s'aplica a variants d'una llengua i el concepte de *lingua* té un camp molt ampli: el llatí, per exemple, inclou totes les llengües romàniques, i l'hebreu i la llengua dels caldeus són la mateixa:

nam idioma est proprietas alicujus linguae distincta ab alia; ut Picardum, et Gallicum, et Provinciale, et omnia idiomata a finibus Apuliae usque ad fines Hispaniae. Nam lingua Latina est in his omnibus una et eadem, secundum substantiam, sed variata secundum idiomata diversa. [BACON 1859a, p. 90]

Chaldaeus enim sermo et Hebraeus differunt sicut idiomata unius linguae. [BACON 1859b, p. 438]

In lingua enim latina que vna est, sunt multa idiomata. [...] Idiomata vero sunt multa secundum multitudinem nacionum vtencium hac lingua. Quia aliter in multis pronuntiant et scribunt ytalici, et aliter hispani, et aliter gallici. [BACON 1902, p. 26-27]

Poques conclusions precises podem derivar, doncs, de la percepció dels parlants sobre la divisió en llengües diferents de la Romània dels segles VII-X, i fins i tot més tard. Això no vol dir que no es puguin obtenir informacions precises i precioses sobre molts aspectes de la comunicació, com fa Banniard (1992) en el seu llibre. En general, sembla clar que s'ha tendit massa a aplicar, anacrònicament, conceptes de *llengua* actuals a èpoques remotes. És el que ens indiquen, amb molt de seny, dos autors. Posner (1993, p. 276) observa que «it would be a mistake to attribute to the Middle Ages the language attitudes of modern Europe, where the monolingual nation state is regarded as the norm, and where education is based on standard national languages». I Lloyd (1991, p. 15) remarca oportunament que «Difficult as it may be to put oneself back into the mental state of a long-dead people of a vanished age, especially one so distant and so different from our own, I believe it to be the most essential of our tasks». Un «error» que continuem cometent i una «tasca essencial» que sembla que no volem emprendre.

Notem però que en la mesura que existís un concepte general de llengua que no fos el que s'aplicava a les grans llengües literàries, la inexistència de substantius que denotin les varietats romàniques actuals (o locucions del tipus *lingua+Adj* o *lingua+gentilici en genitiu plural*) es converteix en un argument e silentio a favor d'una falta de consciència d'un grau de diversitat *suficient* perquè els romanços fossin considerats prou distants perquè constituïssin el que avui anomenariem llengües independents. I al mateix temps, es constata una gran varietat de termes quan es vol designar una parla vulgar determinada (GRONDEUX 2005; VAN UYTFANGHE 1989).

Com és ben sabut, l'aparició de termes lingüístics similars als actuals (francès, català, etc.) és molt tardana.²¹

5. De les diferències en la perfecció de les llengües

La segona idea que examinaré consisteix a creure que aquest català que ha «nascut» suposa una millora qualitativa respecte al que es parlava a la fase immediatament anterior. Com he dit al començament, tant aquesta idea com la del naixement de les llengües són la pervivença o el retorn de creences abandonades ja fa temps, però que van gaudir d'acceptació durant bona part del segle XIX. Examinem breument la base d'aquestes idees. Trobem ben articulada aquesta forma de pensar en els primers comparatistes, a Bopp i sobretot a Schleicher:

Es pot considerar com un fet [...] que les formes gramaticals i l'organisme global de les llengües són el resultat del seu període de vida més primerenc, quan van brotar, en la força de la seva joventut, igual que flors i fruits, d'una jove branca. Les llengües s'han de considerar doncs com cossos orgànics naturals, que es formen seguint certes lleis, que, portadores d'un principi vital interior, es desenvolupen, i, a poc a poc, moren. [...] Una gramàtica [...] ha de ser una història i una descripció natural de la llengua; ha de donar a conèixer el camí a través del qual [la llengua] ha pujat remuntant cap a la seva grandesa o ha davallat cap a la seva pobresa; però especialment ha de perseguir, seguint la història natural, les lleis que han determinat el seu desenvolupament o la seva descomposició. [BOPP 1836, p. 1-3]

Les llengües són organismes naturals que, sense ser determinats per la voluntat de l'home, han nascut, han crescut seguint determinades lleis, s'han desenvolupat, i que després envelleixen i moren; a elles també els són propis tota una sèrie de fenòmens que se solen incloure sota el terme 'vida'. La Glòtica, la ciència del llenguatge, és per tant una ciència natural; el seu mètode és del tot i de forma general el mateix que el de les altres ciències naturals. [SCHLEICHER 1873, p. 8]

Algunes llengües d'organització superior, per exemple la mare de la família indogermànica, que podem reconstruir, mostren de forma evident per la seva estructura que procedeixen de formes més senzilles a través de desenvolupament gradual. L'estructura de totes les llengües indica que la seva forma més

21. COLON 1978, p. 44, per al català. Posner (1993, p. 270) recorda que «Separate names for each of the Romance languages are not attested till the twelfth century in France and the thirteenth century elsewhere, and there is some evidence that mutual intelligibility between the languages was seriously hampered by movements towards standardization –from the sixteenth century rather than from the ninth century».

antiga era en l'essencial la mateixa i que s'ha mantingut en algunes llengües d'estructura més simple (per exemple en el xinès). [SCHLEICHER 1873, p. 24]

En l'època actual de la humanitat són sobretot les llengües de la branca indoeuropea les guanyadores en la lluita per l'existència. [...] Però en el terreny lingüístic resulta encara més indiscutible l'aparició de les espècies a través de diferenciació gradual i el manteniment dels organismes de desenvolupament superior en la lluita per l'existència. [SCHLEICHER 1873, p. 32-33]

És cert que els neogramàtics van reaccionar contra aquesta concepció del canvi, com mostra la citació següent del «manifest neogramàtic» d'Osthof i Brugmann, però les idees organicistes no van desaparèixer tan fàcilment.

Molts creuen que les formacions analògiques aparegueren principalment en aquells períodes d'una llengua en què el «sentiment lingüístic» havia devallat o, com també es diu, quan hi havia una «consciència lingüística enterbolida» i que per tant en períodes lingüístics més antics no les podíem trobar amb el mateix abast que en períodes més joves. [...] Tant de bo que algú pogués aconseguir fer fora per sempre d'aquest món expressions tan nocives com «jovenesa» i «senectut» de les llengües, que, com molts altres termes lingüístics –per ells mateixos ben innocents– fins ara gairebé només han comportat malefici i rarament benedició! [OSTHOFF i BRUGMANN 1878, p. XV]

Les mateixes idees perduren fins més tard. A finals del segle XIX, el lingüista i antropòleg Abel Hovelacque comença el capítol «La vie des langues» d'aquesta manera:

Les langues en effet naissent, croissent, déperissent et meurent comme tous les êtres vivants. Elles ont passé tout d'abord par une période embryonnaire, elles atteignent un complet développement et sont livrées, en fin de compte, à la métamorphose régressive.²² [...] plus loin aussi nous verrons comment les systèmes linguistiques les plus compliqués proviennent de systèmes rudimentaires; comment, en un mot, les formes dont l'organisation est la plus complète proviennent de formes beaucoup moins développées. [HOVELACQUE 1877, p. 4]

22. El terme *metamorfosi regressiva* es troba a Goethe (1790, p. 2-5), que distingeix en el creixement de les plantes tres menes de canvi: la metamorfosi regular o progressiva, la irregular o regressiva (*rückschreitend*) i la casual o externa. La regressiva designa un canvi biològic que retorna l'individu a una fase anterior més senzilla.

Encara que el llibre va conèixer unes quantes edicions i es va traduir a l'anglès, aquestes idees es van abandonar força aviat a finals del segle XIX i a principis del XX.²³ Comentant la primera frase del fragment, Saussure fa, en una conferència del 1891 a la Universitat de Ginebra, un comentari lapidari d'aquesta concepció del canvi lingüístic:

On lit presque à la première page d'un ouvrage de M. Hovelacque sur la linguistique: la langue naît, croît, dépérit et meurt comme tout être organisé. [...] Tout est faux dans la phrase que j'ai lue: la langue n'est pas un être organisé, elle ne meurt pas d'elle-même, elle ne dépérit pas, elle ne croît pas, en ce sens qu'elle n'a pas plus une enfance qu'un âge mûr ou une vieillesse, et enfin elle ne naît pas. [SAUSSURE 2002, p. 154]

Aquestes idees s'han aplicat també als criolls que s'han considerat llengües «simples» o «infantils». Vegeu DEGRAFF 2001 per a una excel·lent descripció i refutació d'aquestes teories.

Josep M. Nadal observa (comunicació personal) que la idea de diferències entre llengües perdura en certa manera en treballs que han aparegut recentment sobre *complexitat lingüística* (vegeu, per exemple, MESTAMO ET AL. 2008, SAMPSON ET AL. 2009). Que hi ha diferències en termes de complexitat (inventari fonològic, sistema inflectiu, etc.), és obvi; que això impliqui una diferència qualitativa en termes de capacitat expressiva global, no s'ha demostrat mai.²⁴

Potser resultarà interessant observar que per trobar un rebuig de la idea que hi ha llengües millors que les altres no cal anar fins a Saussure. Fa més de mil anys, Ibn ʿHazm (994-1064), el conegut autor cordovès, ja ho afirma en el seu tractat jurídic *Kitāb al-ihkām fī usūl al-ahkām*:

Hi ha gent que creu que la seva pròpia llengua és la més excel·lent de totes. Això no té sentit. [...] En això es va equivocar Gal·lè quan va dir que la llengua dels grecs era la més excel·lent de les llengües perquè «la resta de les llengües s'assemblen als lladrucs dels gossos i al raucar de les granotes.» Això és d'una

23. En una forma més apaivagada reapareixen a JESPERSEN 1922.

24. No deixa de resultar més que curiós que dos casos que s'han citat en aquest sentit (SAMPSON 2009, p. 11) siguin l'accadi del segon mileni aC (DEUTSCHER 2000) i el pirahã, una llengua amazònica a la qual només té accés Daniel Everett i els seus col·laboradors. En el cas de l'accadi, per a Sampson el fet que no tingués «finite complement clauses» és «a direct refutation as it could be of Ray Jackendoff's statement that "the earliest written documents already display the full expressive variety and grammatical complexity of modern languages"». Però si l'accadi antic no tenia completives en forma personal, tenia subordinades d'infinitiu i de relatiu (DEUTSCHER 2001, 2002). En el cas del pirahã, Everett sosté que no té estructures recursives, fet que han refutat, amb les seves mateixes dades, NEVINS, PESETSKY i RODRIGUES 2009.

gran ignorància, perquè tothom que sent una llengua que no és la seva i no l'entén la considera de la mateixa manera que Galè. [...] I d'altres han dit «l'àrab és la més excel·lent de totes les llengües perquè en ella es va revelar la paraula de Déu l'Altíssim», i això no té sentit perquè Déu ens ha comunicat que no va enviar cap profeta a cap poble que no parlés amb la llengua d'aquest [Alcorà, 14.4]. [...] Així doncs, les llengües en aquest sentit són totalment iguals. [IBN HAZM 1968, p. 33-34]²⁵

Pel que fa al català, el cas més clar d'aplicació d'aquestes idees organicistes del segle XIX és la teoria desenvolupada a BADIA 1954, 1984, 1994, 2004.²⁶

Badia situa el naixement del català, com alguns altres autors, en una data bastant endarrerida («el novell català, al segle VIII i al segle IX, encara tosc i vacil·lant, era, amb tot, emprat arreu del país», 1984, p. 73). També descriu el que es parlava en una fase anterior. Com que aquesta visió del romanç precatalà resulta més que peculiar, cito bastant extensament per tal que no es pugui atribuir a una interpretació equivocada d'un fragment breu:

El protocatalà és ja molt madur, al segle VIII, i només li falta a concretar unes quantes solucions lingüístiques, ara encara amorfes, per a posseir un sistema coherent. [...] Els períodes de gestació de qualsevol llengua són extremament delicats. Hi coexisteixen trets en certa manera contradictoris, perquè la llengua naixent encara no ha acabat de fer les seves opcions: vacil·lant, es podria inclinar per l'una o per l'altra de diverses solucions lingüístiques. [BADIA 2004, p. 91]

[...] hi ha raons per a afirmar que a començos del segle VIII [...] a casa nostra pràcticament la gent ja parlava un romanç molt proper al català que, amb les

25. N'hi ha traducció anglesa parcial a VERSTEEGH 1977, p. 144 i una traducció més lliure de tot el capítol IV a ASÍN PALACIOS 1936-1939, p. 273-281. Vull agrair a Kees Versteegh l'aclariment d'alguna qüestió en relació amb la meua traducció del fragment.

26. Amb més moderació i de forma més puntual aquestes idees es troben també a Moran (2008). També a Mariner (1982) que, però, a diferència de Badia, no deixa prou clar si parla de la llengua en general o només de la llengua literària: «Una tal neteja tempta ben fort a aplicar-hi, una mica vosslerianament, la mateixa explicació que em recordo haver sentit al doctor A. M. Badia tractant de raonar per què en la transició hom havia fet net també de totes les concessives: senzillament, perquè no els devien fer gaire falta. Mentre que afegir o desafegir [per les copulatives] són activitats poc menys que primàries, de les quals són capaços fins i tot els infants i, per tant, també els tardollatins, malgrat el fort descens de llur cultura, en canvi, arribar a filar prou prim per a advertir, per un cantó, que una cosa podria ésser un obstacle per a una altra, i, d'altra banda, que no li n'és [per les adversatives], resulta un procés que, per força, no es dona sinó en les darreres fases d'adquisició del llenguatge i que, anàlogament, pogué mancar en els estrats vulgars i col·loquials d'aquells segles de davallada cultural» (p. 52-53) Potser val la pena advertir que, si bé desapareixen les conjuncions adversatives llatines, no hi ha cap prova que la llengua es quedés sense adversatives: en els primers documents apareixen *mas*, *mes*, *emperò*, *però*.

seves vacil·lacions i inseguretats, en renunciava la compleció i maduresa. Només li devien faltar els darrers tocs. [BADIA 2004, p. 114]

En aquesta fase amorfa i balbucient d'una llengua encara incerta, la invasió dels àrabs a la península Ibèrica provocà tant l'èxode de bastants cristians vers les comarques septentrionals no envaïdes (o menys afectades), com l'estancament dels qui restaren sota el domini musulmà, que eren la majoria (i que hom anomenà *mossàrabs*). És cosa provada que, en els primers temps, els mossàrabs continuaren valent-se de l'argot esmentat (= llatí deformat + noves formes), ni més ni menys que els exiliats del nord. Tanmateix, aquests, lliures, anaren transformant, regularitzant i polint llurs formes de llenguatge que, com dic, un dia constituïrien estructures consistents, mentre que els mossàrabs, incomunicats, es trobaven abocats a quedar-se amb un sistema lingüístic fossilitzant. [BADIA 2004, p. 33-34]

Com es veu, aquesta fase precatalana té clarament les propietats de la «période embryonnaire» de Hovelacque. Però a més a més, no només aquestes propietats de l'estadi anterior (immadur, incoherent, amorf, vacil·lant, balbucient, inconsistent, etc.) també afecten la varietat veïna, el mossàrab català. Com veiem a continuació, tot això es manifesta, en aquesta fase entre llatí i català, en l'ús de frases soltes, sense subordinació, i en el recurs a l'entonació, el tempo i la gesticulació per suplir la falta de recursos sintàctics:

Ací és inevitable de fer una referència a l'època arcaica de la formació de la llengua o a les primeres fases de la seva adquisició per l'infant (dos moments significativament coincidents). En totes dues situacions, la comunicació es manifesta en forma de vivència: les frases soltes (de vegades reduïdes a un sol mot) s'ajuden amb l'entonació i el ritme (i la gesticulació), i el missatge esdevé eficaç pràcticament sense conjuncions.

La conjunció apareix quan el refredament de la vivència primitiva obliga a expressar per mitjà d'alguna peça de llenguatge articulat allò que el to i el tempo (i els gestos) ja no són capaços de suggerir. [BADIA 1994, p. 167]

Les noves oracions conjuntives, laboriosament elaborades, completen així un estat més elaborat, més intel·lectual, més abstracte. [BADIA 1994, p. 167]

[...] l'oració gramatical s'enfonsa amb altres institucions romanes que no sobrevien a l'Imperi; per això mateix, com direm tot seguit, el romànic ha de començar la frase, i, efectivament, la frase del romànic arcaic és ben bé un intent, una recerca que ens faria pensar més tost en el despertar del llenguatge infantil. [BADIA 1973, p. 14]

Aquest empobriment generalitzat està relacionat amb canvis polítics i culturals antics, que es confirmen per la pobresa lingüística de la gent rural i de poca cultura:

El retrocés de la cultura general, i el fet que sorgeixin formes més senzilles de vida i pensament, provoquen aquella ruptura entre l'antiga sintaxi llatina i el que serà la sintaxi romànica. [BADIA 1973, p. 20]

Tots hem pogut observar, ben sovint, que el llenguatge popular –dels medis rurals o de gent de poca cultura– es caracteritza per la manca o escassetesa de domini gramatical d'oració a oració, i, d'altra banda, per la juxtaposició, a voltes monòtonament reiterativa, de les frases successives. [BADIA 1973, p. 15]

Segurament, aquestes afirmacions es comenten soles. De suport empíric no se n'aporta de cap mena. És cert que s'havien formulat, ara ja fa temps, hipòtesis que, sense anar tan lluny, s'hi acosten, però que ja estan ben desacreditades.²⁷ Pel que fa a la sintaxi, Von Wartburg (1943, p. 96-97), autor que Badia cita, comenta el predomini de la parataxi sobre la hipotaxi en llatí tardà/vulgar. Però ja fa més de quaranta anys que una figura com József Herman (1967, p. 93), sentenciava que «le remplacement, au cours de l'évolution vulgaire, de la majeure partie des subordonnées infinitives par des subordonnées complétives signifie un élargissement très sensible du domaine d'application du procédé de la subordination conjoctionnelle [...]. Il est donc faux d'affirmer [...] que le latin vulgaire ait eu tendance à reléguer à l'arrière-plan la subordination en tant que procédé syntaxique: au contraire, la subordination reste toujours un procédé largement utilisé et vivant».²⁸

Aquest és, naturalment, un cas extrem del que podem anomenar «reconstrucció històrica» o «invenció», en un sentit similar al de Hobsbawm. Per a aquest autor, que examina el que anomena «la invenció de les tradicions», una tradició és «a set of practices normally governed by overtly or tacitly accepted rules and of a ritual or symbolic nature, which seek to inculcate certain values and norms of behaviour by repetition, which automatically implies continuity with the past» (HOBSBAWM 1983,

27. Resulten ben encertades i ben oportunes les observacions recents de Van Uytfaange (2012, p. 409): «[...] il faut absolument se garder d'une vision catastrophiste, chère à Ferdinand Lot, à tant de philologues classiques aux œillères et même à certains romanistes. Comme si par ex. la belle langue qu'est l'ancien français était le résultat d'un désastre langagier, d'une maladie, d'une «poubellisation», d'une dégénérescence continue du «bon latin» en Gaule, comme si les langues romanes étaient le fruit de quelque péché culturel mystérieux. De tels préjugés, contre lesquels Michel Banniard s'est insurgé à plusieurs reprises (par ex. 2005), sont indignes d'une linguistique objective et ignorent que pendant toute cette période prétendument «chaotique» (avec ses soi-disant bouleversements, relâchements, voire écroulements), la langue parlée naturelle a bel et bien fonctionné comme moyen de communication efficace et cohérent».

28. Si busquem suport empíric, confirma sempre, com era d'esperar, el que ens diu Herman. Si examinem, per exemple, el text romànic d'una certa llargada més antic, els Juraments d'Estrasburg (842) seguint l'anàlisi sintàctica de Holtus (1998), hi trobarem 12 verbs en forma personal; de coordinades copulatives n'hi ha dues i en canvi set subordinades amb verb en forma personal (tres de relatives, dues de condicionals i dues de circumstancials), a més de tres subordinades d'infinitiu.

p. 1). En el cas de la llengua no hi ha, naturalment, una invenció de cap i de nou, sinó que s'afegeixen propietats inventades a un objecte existent: en certa manera, es reconstrueix l'objecte. Aquestes propietats són comunes a les de les tradicions de Hobsbawm: antiguitat, originalitat, invariança; en aquest darrer cas, s'accepta que la llengua varïi, però es minimitza la variació per aconseguir que sigui la mateixa més temps i dotar-la d'un cert grau de perennitat. Es construeix una llengua tan antiga com és possible marcant uns inicis llunyans, s'enalteix fent-la precedir per una etapa anterior que suposem degradada, com suposem també que són alguns parlars veïns.

Bibliografia

G. I. ASCOLI, «Schizzi franco-provenzali», *Archivio Glottologico Italiano* vol. 3: núm. 1, 1876a, p. 61-120.

G. I. ASCOLI, «Paul Meyer e il franco-provenzale», *Archivio Glottologico Italiano*, vol. 2: núm. 3, 1876b, p. 381-395.

M. ASÍN PALACIOS, «El origen del lenguaje y problemas conexos, en Algazel, Ibn Sida e Ibn Hazm», *Al-Andalus* vol. 4: núm. 2, 1936-1939, p. 261-281.

R. BACON, *Opus Tertium*, dins *Fr. Rogeri Bacon opera quaedam hactenus inedita*, ed. J. S. Brewer, London: Longman, vol. I, 1859a, p. 3-310.

R. BACON, *Compendium studii philosophiae*, dins *Fr. Rogeri Bacon opera quaedam hactenus inedita*, J. S. BREWER (ed.), London: Longman, v. I, 1859b, p. 390-519.

R. BACON, *The Greek Grammar of Roger Bacon and a fragment of his Hebrew Grammar*, dins E. NOLAN; A. A. HIRSCH (ed.), Cambridge: University Press, 1902.

A. M. BADIA, «Els orígens de la frase catalana. Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1951-1952 de la Societat d'Estudis Històrics», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans-1952*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1954 p. 43-54. Reproduït a BADIA 1973, p. 11-28.

A. M. BADIA, *La Llengua catalana ahir i avui*, Barcelona: Curial, 1973.

A. M. BADIA, «L'origen de la llengua catalana», dins DDAA, *Els Països catalans: un debat obert*, València: Eliseu Climent, 1984, p. 95-137. Reproduït a BADIA 2004, p. 65-107.

A. M. BADIA, *Gramàtica de la llengua catalana: descriptiva, normativa, diatòpica, diastràtica*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1994.

A. M. BADIA, *Moments clau de la història de la llengua catalana*, València: Universitat de València, 2004.

M. BANNIARD, *Viva voce: communication écrite et communication orale du IVe au IXe siècle en Occident latin*. París: Institut des Études Augustiniennes, 1992.

M. BANNIARD, «Questions de métalangue en linguistique diachronique», dins I.

CHOI-JONINET; M. BRAS; A. DAGNAC; M. ROQUIER, *Questions de classification en linguistique: méthodes et descriptions. Mélanges offerts au Professeur Christian Molinier*, Berna: Lang, 2005, p. 1-17.

J. BASTARDAS, «El català preliterari», dins *DDAA Actes del IV Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1977, p. 37-64. Reproduït a BASTARDAS 1995, p. 109-145.

J. BASTARDAS, «Quan es produí el pas del llatí al català?», *Revista de Catalunya*, núm. 30, maig 1989, p. 33-47. Reproduït a BASTARDAS 1995, p. 73-105.

J. BASTARDAS, *La llengua catalana mil anys enrere*, Barcelona: Curial, 1995.

BEDE, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, dins *The Complete Works of Venerable Bede, in the original Latin, collated with the Manuscripts, and various printed editions, and accompanied by a new English translation of the Historical Works, and a Life of the Author*, vol. II, Londres: Whittaker and Co, 1843.

L. BLOOMFIELD, *Language*, New York: H. Holt and Company, 1933.

G. BONFANTE, «Quando si è cominciato a parlare italiano?», *Festschrift W. von Wartburg zum 80. Geburtstag*, vol. I, Tübingen: Niemeyer, 1968, p. 283-288.

G. BONFANTE, «La lingua latina parlata nell'età imperiale», *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, secció II, vol. 29, Berlin: Walter de Gruyter, 1983, p. 413-452.

F. BOPP, *Vocalismus oder sprachvergleichende Kritiken über J. Grimm's deutsche Grammatik und Graff's althochdeutschen Sprachschatz; mit Begründung einer neuen Theorie des Ablauts*, Berlín: Nicolaische Buchhandlung, 1836.

G. COLON, *La llengua catalana en els seus textos*, vol. I, Barcelona: Curial, 1978.

J. COROMINES, «D'alguns germanismes típics del català», dins *DDAA, Mélanges de linguistique et de littérature romanes offerts à Mario Roques: par ses amis, ses collègues et ses anciens élèves de France et de l'étranger*, vol. IV, Paris: Marcel Didier, 1952, p. 27-52. Reproduït a J. COROMINES, *Entre dos llenguatges*, vol. 3, Barcelona: Curial, 1977, p. 5-44.

F. CORRIENTE, *A Dictionary of Andalusí Arabic*, Leiden: Brill, 1997.

DANTE, *De Vulgari Eloquentia*, Vic: EUMO-Universitat de Girona, 1995.

DANTE, *Il Convivio*, Roma: Salerno, 1997.

M. DEGRAFF, *Language Creation and Language Change: Creolization, Diachrony and Development*, Cambridge: MIT Press, 1999.

G. DEUTSCHER, *Syntactic Change in Akkadian*, Oxford: Oxford University Press, 2000.

G. DEUTSCHER, «The rise and fall of a rogue relative construction», *Studies in Language*, vol. 25: núm. 3, 2001, p. 405-422.

G. DEUTSCHER, «The Akkadian Relative Clauses in Cross-Linguistic Perspective», *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, vol. 92: núm. 1, 2002, p. 86-105.

EGÈRIA, *Pelegrinatge*, vol. II, Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1986, ed. i trad. S. Janeras.

EINHARDUS, *Vita Karoli Magni*, ed. G. H. PERTZ; G. WAITZ, dins *Monumenta Germanica historia, scriptores rerum Germanicarum* 25, Hanover i Leipzig: Hahn, 1911. Citat a partir de <http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost09/Einhardus/ein_ka00.html>.

E. FALQUE, «Cartas entre el conde Berenguer de Barcelona y Rodrigo Díaz de Vivar (Historia Roderici 38-39)», *Habis*, núm. 12, 1981, p. 123-138.

L. GAUCHAT, «Gibt es Mundartgrenzen?», *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*, núm. 111, 1903, p. 365-403.

J. W. GOETHE, *Versuch, die Metamorphose der Pflanzen zu erklären*, Gotha: Ettingersche Buchhandlung, 1790.

A. GRONDEUX, «La question des langues avant 1200», *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge*, vol. 117: núm. 2, 2005, p. 665-689.

E. HAUGEN, «Language, dialect, nation», *American Anthropologist*, núm. 68, 1966, p. 922-935. Reproduït a E. HAUGEN, *The Ecology of Language* Stanford, Cal.: University Press, 1972.

J. HERMAN, *Le latin vulgaire*, París: PUF, 1967/1975.

J. HERMAN, «Spoken and written Latin in the last centuries of the Roman Empire. A contribution to the linguistic history of the western provinces», dins R. WRIGHT (ed.), *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*, University Park: Pennsylvania State University Press, 1991, p. 29-43.

E. HOBSBAWM; T. RANGER (ed.), *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

E. HOBSBAWM, «Introduction», dins HOBSBAWM; RANGER 1983, p. 1-14.

G. HOLTUS, «Rilievi su un'edizione comparatistica dei "Giuramenti di Strasburgo"», dins J. HERMAN (ed.), *La transizione dal latino alle lingue romanze: atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica, Università Ca' Foscari di Venezia, 14-15 giugno 1996*, Tübingen: Max Niemeyer, 1998, p. 195-212.

A. HOVELACQUE, *La linguistique*, 2a edició, París: C. Reinwald et Cie, 1877.

IBN HAZM, *Al-Ihkâm fî 'usûl al-ah.kâm*, ed. A. Shākir, El Caire: Maṭba'at al-Āṣimah, 1968.

IBN KHORDADHBEH, *Le livre des routes et des provinces* [Kitāb al-masālik wa-l-mamālik], ed. C. Barbier de Meynard, París: Imprimerie Impériale, 1865.

IBN KHORDADHBEH, *Kitāb al-masālik wa'l-mamālik*, ed. i trad. francesa M. J. de Goeje, Leiden: E. J. Brill, 1889.

IEC, «Proposició sobre els sistemes de transliteració i transcripció dels mots àrabs en català», dins Institut d'Estudis Catalans, *Documents de la Secció Filològica*, vol. I, Barcelona: IEC, 1990, p. 141-158.

ISIDOR DE SEVILLA, *Etymologiarum sive Originum Libri XX*, Oford: Ox-

ford University Press, 1985 (consultat a <http://www.thelatinlibrary.com/isidore.html>).

O. JESPERSEN, *Language, its nature, development and origin*, Londres: George Allen & Unwin, 1922.

G. W. LEIBNIZ, «Nouveaux essais sur l'entendement humain. Avant-propos», dins *Opera philosophica quae exstant Latina, Gallica, Germanica omnia*, ed. J. E. ERDMANN, Aalen: Scientia Verlag, 1974, p. 194-203 [reproducció facsimil de l'edició de Berlín: [s. ed.], 1839-40 [1703]].

C. LINNÉ, *Philosophia Botanica*, Viena: I. T. Trattner, 1775.

P. M. LLOYD, «On the names of languages (and other things)», dins R. WRIGHT (ed.), *Latin and the Romance languages in the early Middle Ages*, University Park: The Pennsylvania State University Press, 1991, p. 9-18.

A. LODGE, «Le clivage oc-oïl au Moyen Âge», *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge*, vol. 117: núm. 2, 2005 (*La résistible ascension des vulgaires. Contacts entre latin et langues vulgaires au bas Moyen Âge. Problèmes pour l'historien*), p. 595-613.

F. LOT, «A quelle époque a-t-on cessé de parler latin?», *Archivum Latinitatis Medii Aevi* (Bulletin Du Cange), núm. 6, 1931, p. 97-159.

H. LÜDTKE, «Vom Latein zum Katalanischen», *Zeitschrift für Katalanistik*, núm. 3, 1990, p. 21-32.

S. MARINER, «Paradigma de les conjuncions adversatives en català medieval», dins DDAA, *Miscel·lània Pere Bohigas*, vol. II, Amsterdam i Barcelona: Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982, p. 51-65.

J. MARTÍ, *Els orígens de la llengua catalana*, Barcelona: UOC-Pòrtic, 2001.

J. MASCARÓ (sotmès), «Ce que parlaient les marchands arabes Radanites dans le haut Moyen-âge et la différenciation des langues romanes».

J. MASCARÓ (en premsa), «Sur la définition du mot «langue»: de l'impossibilité à l'invention», dins J. M. NADAL; A. M. CHABROLLE-CERRETINI (ed.), *L'espace des langues*, París: L'Harmattan.

P. MEYER, «Archivio Glottologico Italiano» [ressenya del vol. II: núm. 1 d'aquesta revista a la secció «Périodiques» de *Romania*], *Romania*, núm. 4, 1975, p. 293-296.

P. MEYER, «Archivio Glottologico Italiano» [ressenya del vol. I: núm. 3 d'aquesta revista a la secció «Périodiques» de *Romania*], *Romania*, núm. 5, 1976, p. 504-506.

M. MIESTAMO; K. SINNEMÄKI; F. KARLSSON, *Language Complexity. Typology, contact, change*, Amsterdam: John Benjamins, 2008.

L. MINERVINI, «I mercanti ebrei radaniti e le lingue d'Europa», *Cultura Neolatina*, vol. 57: núm. 1-2, 1997, p. 7-18.

J. MORAN, «El naixement del català», dins F. VALLVERDÚ (dir.), *Enciclopèdia de la llengua catalana*, Barcelona: Edicions 62, 2001, p. 37-47.

J. MORAN, *Estudis d'història de la llengua catalana*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.

J. MORAN, «Notes sobre la sintaxi conjuncional del català arcaic», *Randa*, núm. 60, 2008, p. 7-15.

J. MORAN; J. A. RABELLA, «El procés d'escripturació del català», dins J. MARTÍ; J. MESTRES (ed.), *El llibre i la lectura: una revolució en la història de la humanitat (Actes del seminari del CUIMPB-CEL 2005)*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2007, p. 19-29.

H. F. MULLER, «When did Latin cease to be a spoken language in France?», *The Romanic Review*, núm. 12, 1921, p. 4318-4324.

J. M. NADAL, *Las 1001 lenguas*, Belcaire d'Empordà: Aresta, 2007.

J. M. NADAL; M. PRATS, *Història de la llengua catalana*, vol. I, Barcelona: Edicions 62, 1982.

A. NEVINS; D. PESETSKY; C. RODRIGUES, «Piraha exceptionality: a reassessment», *Language*, núm. 85, 2009, p. 355-404.

L. NICOLAU D'OLWER, «Gerbert (Silvestre II) y la cultura catalana del segle X», *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 4, juliol-desembre 1910, p. 332-358.

D. NORBERG, *Manuel pratique de latin médiéval*, París: Picard, 1968.

H. OSTHOFF; K. BRUGMANN, «Vorwort», dins H. OSTHOFF; K. BRUGMANN, *Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*, vol. 1, Leipzig S.: Hirzel, 1878, p. II-XX.

S. PINKER, *The Language Instinct: How the Mind Creates Language*, New York: W. Morrow and Co, 1994.

R. POSNER, «Latin to Romance (again!): change or genesis?», dins J. VAN MARLE (ed.), *Historical Linguistics: Papers from the 10th International Conference on Historical Linguistics, Amsterdam, August 12-16, 1991*, Amsterdam: John Benjamins, 1993, p. 265-279.

E. PULGRAM, *Latin-Romance Phonology: Prosodics and Metrics*, Munic: Wilhelm Fink, 1975.

O. REICHMANN, «Nationale und europäische Sprachgeschichtsschreibung», dins D. CHERUBIN; K. JAKOB; A. LINKE, *Neue Deutsche Sprachgeschichte: Mentalitäts-, kultur- und sozialgeschichtliche Zusammenhänge*, Berlin: Walter De Gruyter, 2002, p. 25-42.

M. RICHTER, «À quelle époque a-t-on cessé de parler latin en Gaule? À propos d'une question mal posée», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, vol. 38: núm. 2, 1983, p. 439-448.

M. DE RIQUER, «La diversitat idiomàtica en textos literaris», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 43, 1992, p. 179-194.

A. RONCAGLIA, «Le témoignage le plus ancien d'une distinction consciente entre deux langues romanes», *IX Congresso Internacional de Linguística Românica. Actas*, Lisboa: Centro de Estudos Filológicos, 1961, p. 29-37.

A. RUBIÓ I LLUCH, *Discursos leídos ante la Real Academia Española en la recepción pública de el día 23 de marzo de 1930*, Barcelona: Ángel Ortega, 1930.

G. SAMPSON; D. GIL; P. TRUDGILL, *Language Complexity as an Evolving Variable*, Oxford: Oxford University Press, 2009.

W. SANDLER; I. MEIR; C. PADDEN; M. ARONOFF, «The Emergence of Grammar in a New Sign Language», *Proceedings of the National Academy of Sciences*, vol. 102: núm. 7, 2005, p. 2661-2665.

F. DE SAUSSURE, *Cours de linguistique générale*, París: Payot, 1972 [1a. edició de 1915].

F. DE SAUSSURE, *Écrits de linguistique générale*, ed. S. Bouquet i R. Engler, París: Gallimard, 2002.

A. SCHLEICHER, *Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft. Offenes Sendschreiben an Herrn Dr. Ernst Hückel*, Weimar: Hermann Boehlau, 1873 (1a. ed. 1863).

H. SCHUCHARDT, *Über die Klassifikation der romanischen Mundarten. (Probe-Vorlesung gehalten zu Leipzig an 30. von April 1870)*, Graz: [s. ed.], 1900.

A. SENGHAS; S. KITA; A. ÖZYÜREK, «Children Creating Core Properties of Language: Evidence from an Emerging Sign Language in Nicaragua», *Science*, vol. 305: núm. 5691, 2004, p. 1779-1782.

J. SWIFT, *Gulliver's Travels (Travels into Several Remote Nations of the World, in Four Parts)*, London: Benjamin Motte, 1726.

M. TAVONI, «Introducció», dins D. ALIGHIERI, *De vulgari eloquentia. Edició bilingüe*, Vic: Eumo, 1995, p. 7-50.

H. THOMAS, «Zur Geschichte von *theodiscus* und *teutonicus* im Frankenreich des 9. Jahrhunderts», *Francia*, núm. 22, 1990, [R. SCHIEFFER (ed.), *Beiträge zur Geschichte des Regnum Francorum*], p. 67-95.

M. VAN UYTFANGHE, «Les expressions du type “quod vulgo vocant” dans des textes latins antérieurs au Concile de Tours et aux Serments de Strasbourg: témoignages lexicologiques et sociolinguistiques de la “langue rustique romaine”?», *Zeitschrift für romanische Philologie*, vol. 105: núm. 1-2, 1989, p. 28-49.

VAN UYTFANGHE, «Quelques observations sur la communication linguistique dans la Romania du IXe siècle», dins P. VON MOOS (ed.), *Zwischen Babel und Pfingsten/Entre Babel et Pentecôte: Sprachdifferenzen und Gesprächsverständigung in der Vormoderne (9.-16. Jh.) /Différences linguistiques et communication orale avant la modernité (IXe-XVIe siècle)*, Zurich-Berlin: LIT, 2008, p. 317-337.

A. VARVARO, «Storia della lingua: passato e prospettive di una categoria controversa (I)», *Romance Philology*, vol. 26: núm. 1, 1972, p. 16-51.

A. VARVARO, «Documentazione ed uso della documentazione», dins J. HERMAN (ed.), *La transizione dal latino alle lingue romanze. Atti della Tavola rotonda di lin-*

guística storica, Università Ca' Foscari di Venezia 14-15 giugno 1996, Tübingen: Niemeyer, 1998, p. 67-76.

A. VARVARO, «Medioevo Romanzo», intervenció (579-581) dins «Les revues de la romanistique et les problèmes de l'évaluation», *Revue de Linguistique Romane*, núm. 74, 2010, p. 565-587.

J. VERNET, «Un precedente milenario de las modernas teorías racistas», *Boletín de la Sociedad Científica Hispano-Marroquí de Alcazarquibir*, núm. 2, 1950, p. 3-12. Reproduït a J. VERNET, *Estudios sobre Historia de la Ciencia Medieval*, Barcelona: Universidad de Barcelona, 1979, p. 61-70.

K. VERSTEEGH, *The Arabic Linguistic Tradition*, Londres-Nova York: Routledge, 1997.

W. VON WARTBURG, *Einführung in Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft*, Halle, Saale: Max Niemeyer, 1943.

W. D. WHITNEY, *Language and the study of language: twelve lectures on the principles of linguistic science*, London: Trübner & Co, 1867.

R. WRIGHT, *A Sociophilological Study of Late Latin*, Turnhout: Brepols, 2002.

R. WRIGHT, «El romance: ¿Nuevo sistema, o nueva colección de rasgos?», *Aemilianense: revista internacional sobre la génesis y los orígenes históricos de las lenguas romances*, núm. 1, 2004, p. 665-687.

M. ZIMMERMANN, *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIIe siècle)*, vol. II, Madrid: Casa de Velázquez, 2003.